

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ «ҚЫРАН БҮРКІТ НЕ АЛМАЙДЫ САЛСА БАПТАП» ӨЛЕҢІНІҢ ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ МӘСЕЛЕСІ (түпнұсқа мен аударманы салыстырмалы талдау)

«Қыран бүркіт не алмайды салса баптап» – Абайдың өлеңі. Өлең 14 жолдан тұрады. Ақынның көтерген тақырыбы – қосанжар өмір құбылысы. Ержігіт қыран бүркіт баптап, аңға салса біреулер күйкентай мен қарға сақтайды. Бабы келіскен қыранның қоян, түлкі түгілі қасқыр да алатыны анық. Алайда былайғы жұрт оған мән бермейді. Қыран қияға шықса олар да екі жақтап күйкентай мен қарғасын жібереді. Қарға қарқылдап, қыранның арт жағынан қалмаса, күйкентай үстінде шықылықтайды. Қарға мен күйкентай иелері қыранға кедергі жасағандарына мәз, өз құстарын мақтап күпілдеседі. Абайдың бұл жерде айтқалы отырған негізгі ойы күллі қазақтың тірлігі өмірде осыған саятындығы, ортасынан озған азамат, ақын шығып жатса, оларға жасайтындары осындай кесірлік екендігі. Ақын *ойын*: «*Басқа – сая, жанға – олжа дәнеме жоқ, Қайран ел осынымен жүр далақтап*», - деп қорытады. 1886 жылы өндіре жазып, ақындық жолына алаңсыз түскен ақынның ел ұстазы, ақылшысына айналып, үлкен өмірлік – өнерлік жинақтау жасай бастағанын байқаймыз. Осындай көркемдік кенеуімен, кемелді ойымен өрелі өлеңнің құрылымы да келісті. Өлеңнің алғашқы екі жолы өзара ұйқасып, егіздік өрледі. Алайда мазмұн-мағына жағынан да, пішін, ырғақтық жағынан да ешқандай жік білінбейді.

Өлең алғаш рет 1909 ж. Санкт-Петербургте жарық көрген «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұғлының өлеңі» атты жинақта жарияланды. Оның басылымдарында ешқандай текстологиялық өзгерістер кездеспейді. Өлеңнің: «*Өзі алмайды, қыранға алдырмайды, Күні бойы шабады бос салақтап*», – деген 7-8-жолдары 1909 жылғы жинақта берілмеген [1].

Бұл өлеңді көптеген аудармашылар орыс тіліне аударған. Мысалы түпнұсқаның алғашқы төрт шумағына талдау жасайтын болсақ, Абай Құнанбайұлы:

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап,
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.
Қыран шықса қияға, жібереді
Олар да екі құсын екі жақтап.

Өлеңнің түпнұсқасы мен орысша аудармасын салыстырып қарасақ, аударманың мазмұнында, мағынасында түпнұсқадан біршама ауытқулар көрінеді. Түсіндірме сөздікте «қыран» сөзінің мағынасы – *бүркіт, қаршыға, қырғи, ителгі* сияқты алғыр құстардың жалпы атауы деп сипатталады. Ал бүркіт–сұңқартәрізділер отрядына, қаршыға тұқымдасына жататын үлкен құс. Бүркіт – қырандар ішіндегі ең ірі, әрі күшті, дене бітімі мығым, жылдам ұшатын құс.

Ақын түпнұсқасында «Қыран бүркітті баптап салса, нені алмайды?» -деп ауыспалы мағынада айтып отыр. Бабы келген бүркіт – қыста қасқыр, түлкі, қарсақ, киік, қоянға да түседі. Халықтың ұғымында қыран-бүркіт- құстың асылы, ерліктің, батырлықтың символы. Күйкентай–сұңқар тәрізділер тобына жататын жыртқыш құс. Қарға – торғай тәрізділер тобына, қарға тұқымдасына жататын құс. Бұлардың екеуі де қыран бүркітпен қатарласып, жарысып ұшуға дәрменсіз.

Хоть какую добычу беркут берет,
Люди возятся с птицей других пород,
Лишь беркут к поднебесью взмоет, они
Пустельга и Ворона гонят в полет.

Ал Штейнберг «хоть какую добычу беркут берет», яғни «бүркіт кез келген олжаны да алады», – деп аударған. Аудармадағы бірінші жол түпкі мағынамен сәйкес келмейді. Түпнұсқада бүркіт нені алмайды, егер оны баптаса деген ұғым бар. Яғни аудармада түпнұсқадағы «салса баптап» деген тіркестің мағынасы аударылмаған. Орысшаға аударғанда *құсты баптау* ұғымына – *тренировать (коня, ловчую птицу, борзую) деген сөз сәйкес келеді. Сонда өлеңнің қыран бүркіт не алмайды салса баптап* деген жолы мына үлгіде аударылады: *если беркута хорошо натренировать, то он кого только не возьмет.*

Аудармадағы екінші жол да түпкі мағынадан алыстап кеткен. «Сақтап» деген етістік «*возьмется – әуестенеді*» деген басқа мағыналы сөзбен ауыстырылған. Сондай-ақ өлеңнің *жұрт жүр зой күйкентай мен қарға сақтап* деген жолын *с птицей других пород – басқа тұқымды құстармен* – деп аударған. Басқа тұқымды құстарға кез келген құстар жатуы мүмкін. Сондықтан аудармашы бұл жерде де түпнұсқаның мағынасын сақтай алмаған деуімізге болады. Үшінші жолда *қыран шықса қияға, жібереді* – деп Абай ауыспалы мағынада қолданып отыр. *Қия* деген сөзді орысшаға аударғанда *далеко, даль* дегенді білдіреді. Штейнберг түпнұсқадағы сөздерді *Лишь беркут к поднебесью взмает, они* деп аударған. Мұнда да ауытқу бары байқалғанымен аударма түпкі мағынаға сәйкес келеді. Ал төртінші жолда *екі жақтап – екі жағынан* деген мағына Штейнбергтің аудармасында сақталған.

Чего только не возьмет орел, если его обучить
(и волка и лису)?
Существует народ, храня ястребов и ворон.
Если орел (беркут) вознесется ввысь (над утесом),
отпустят (выпустят)
и они своих двух птиц с двух сторон.

Б.Момышұлының жолма- жол аудармасын оқығанда, ең бірінші көзге түсетіні – түпнұсқадағы 11 буынды қара өлеңнің аудармада өзгеше берілуі (6 жолды, көп буынды). Б.Момышұлы ең алғашқы жолдағы тіркесті *Қыран бүркіт* деген сөздерді жалпылама *орел* деп алған, бірақ кейінгі жолдарда *орел – (беркут)* деп аударған. Бұл алғашқы жолдың жалпы мағынасы сақталғанмен, өлеңге *и волка и лису, над утесом, выпустят* деп сөйлемге біршама сөздер қосқан, түсіндіру тәсілін қолданған. Аудармашы өлеңнің астарлы мағынасын барынша дұрыс жеткізуге тырысқан. Екінші жолға талдау жасайтын болсақ, *Существует народ, храня ястребов и ворон – қарғалар мен қаршығаларды сақтайтын адамдар бар* деп түпнұсқаны тура мағынасында аударған. Мағынасы жағынан сәйкес келгенімен, аудармашы *күйкентай* деген сөзді *ястреб* деп басқа сөзбен ауыстырған. *Ястреб – ақ түйғын; қаршыға* сөзінің аудармасы, ал қаршыға тұқымдасына – *қырғи, түйғын, мықи* жатады. Көріп тұрғанымыздай, күйкентай мен қаршыға – екеуі екі бөлек құс түрі. Күйкентай – торғай біткеннің қас жауы. Сондықтан да қазақтар панасыз, әлсіз жағдайдағы жандарды «күйкентайдан қашқан торғайға» теңейді. Егіс алаңын торғай басып кетсе, күйкентайды пайдаланады (<https://kk.wikipedia.org/wiki/>). Сондай-ақ аудармашы түпнұсқадағы үшінші және төртінші жолдың орын ауыстырғанымен,

Қыран шықса қияға, жібереді
Олар да екі құсын екі жақтап.

*****

Если орел (беркут) вознесется ввысь (над утесом),
отпустят (выпустят)
и они своих двух птиц с двух сторон [2]

деп мағынасын жеткізуге тырысқан. *Қия – далеко* деген сөз; *ввысь(аспанға; аспандан; жоғары; шарықтап), над утесом жартас; қия; құз)* деген мағынаны білдіреді. Аудармашы

сондай-ақ қосу тәсілін қолданып, *с двух сторон (екі жағынан)* деген сөзді қосқан. Аудармаларды салыстыра отырып, басқа аудармашыларға қарағанда Б.Момышұлының аудармасы түпнұсқаға біртабан жақын сияқты болып көрінеді.

Быстрый беркут любую добычу возьмет.
Пустельгу ценит этот, а ворона – тот.
Когда беркут взмывает высоко, то вслед
Запускают они своих птиц в небосвод.

Кузнецовтың аудармасындағы алғашқы жолға қарасақ, *Быстрый беркут любую добычу возьмет* деп аударыпты [3]. *Быстрый* сөзі *жүйрік; жылдам; тез; ұшқыр; шапшаң* деп аударылады. *Добыча* деген сөзді аударатын болсақ, *олжа; табыс* деген мағынаны білдіреді. Кузнецовтың аудармасын кері аударғанда, «*Жылдам бүркіт кез келген олжаны алады*» деген мағына шығады. Кузнецовтың аудармасындағы ой түпнұсқадағы астарлы ойдан мүлдем шалғай жатыр. *Қыран* деген сөзді аударылмай қалған. *Қыран* сөзінің қосымша ауыспалы мағынасы болған *епті, алғыр* деген сөзді *быстрый (жылдам)* деп лексикалық-семантикалық өзгеріс енгізіп отыр. Бұл жолдағы *салса бантап* деген сөз тіркесі мүлдем аударылмаған. Екінші жолда *пустельга* деген сөзін орысшаға аударғанда *күйкентай* деген мағынаны береді. Ал *ворона-қарға, қара қарға*; ал ауыспалы мағынада *аңқау, ашық ауыз* деген сөзді білдіреді. *Ценить – бағалау; қадірлеу; қастерлеу; құрметтеу*. Түпнұсқадағы *сақтап* деген сөз бен аудармадағы *бағалау(ценить)* деген сөз бір-біріне балама бола алмайды. Үшінші жолда орысшадан *взывать* деген сөзді қазақшаға аударсақ, *взывать к небу – самғау* деген ұғым шығады. Аударманың сәтті шықпағаны байқалады. Ал *Қыран шықса қияға, жібереді – Когда беркут взмывает высоко, то вслед* дегенде қосу және орын алмастыру тәсілдері қолданылған. *Өлеңнің Олар да екі құсын екі жақтап – запускает своих птиц в небосвод* деген өлең жолын аудару аудармашыға біраз қиындық тудырған. *Запускать* сөзін қазақ тіліне аударғанда *жүргізу; жіберіп қалу; ұшыру* деген мағына берсе, *небосвод – көк; көкжиек; көк аспан; көк күмбезі* деген мағынаны білдіреді. Айта кететін жайт, *Екі құсын* деген тіркесті аудармашы аудармай тастап кеткен, екіншіден, *екі құсы* сөз тіркесі *птиц* деген жалпы атауға айналған. Үшіншіден, төртінші жол жай сөйлемге айналып, ақынның айтқысы келген ойы ашылмаған.

Орел-кыран везде возьмет добычу,
Иным ворону с пустельгой держать в обычи.
Коль беркут вознесется над утесом,
Те, тут же выпускают двух своих навстречу.

Келесі аудармашы М.Адибаевтың аудармасын оқысақ, түпнұсқадағы ең маңызды *салса бантап* деген сөздің орнына *везде (барлық жерде; жер-жерде; қайда болса да; қайсы жерде болса)* деген сөзді қосып отыр [4]. Аудармашы аударманы трансформациялау арқылы нақтыландыру әдісін қолданған. Нақтыландыру әдісі деп түпнұсқа тіліндегі кең мағыналы сөзді немесе сөз тіркесін аударма тілінің тар мағыналы сөзімен немесе сөз тіркесімен ауыстыруды айтамыз. Аудармашы бұл жолды жай сөйлем ретінде аударып, өлеңнің ырғағы жоғалған. Аудармашы, сондай-ақ, *салса бантап* деген тіркесті аудармаған. Осы тіркесті қалдырмай аударғанда, аударманың мағынасы түпнұсқаға жақындау келетін еді. Екінші жолды оқысақ, *иным* деген сөзді қосып, аудармашы қосу тәсілін пайдаланады. *Иной* деген сөзді қазақшаға аударғанда – *басқа; бөгде; өзге* деген мағынаны береді. Бұл жолдың аудармасыда мағынасы жағынан түпнұсқаға жақын. Аудармашы түпнұсқада ауыспалы мағынада қолданып отырған сөздердің мәнісін түсініп аударған. Аударма мәтінің үшінші жолын оқығанда, көзге түсетіні – *қыран* сөзінің *бүркіт* деп алынғаны, ал бірінші жолды қайта оқығанда *орел – беркут* деп екеуін екі бөлек аударған. Дегенмен, осы жолда да *бүркітті беркут* деп алса, сөздің мағынасы дұрыс болар еді. Сондай-ақ *коль (егер)* деген сөзді қосылған. Аудармашы мағынасы жағынан өлеңді түсінбей, астарлы мағыналы сөйлемді жай сөйлем ретінде аударған. Соңғы жолда *екі құсын*

деген екі сөзден құралған тіркесті қысқартып, *екеуін* деп жалпылай аударған. Сондай-ақ түпнұсқадағы *екі жақтап* деген тіркесті *выпускают (шығару, жіберу)* деген сөзбен алмастырған. Бұл екі сөздің айырмашылығы – жер мен көктей. Тағы айта кететін жайт, түпнұсқада мүлдем кездеспейтін *тут же/бірден, навстречу/алдынан; қарсы; қарсы алдынан* деген сөздерді қосқан.

Если обучить, птицу, то лису и волка возьмет орел,
Есть в народе такие , что держит ястребов и ворон.
Лишь поднимется беркут или орел над утесом,
Выпустят ворон и ястреба , орла оставив с носом .

Татьяна Рапопорт *то лису, то волка* деген сөздерді қосып, сөйлемді созып жіберген. Сондай-ақ сөйлемді халыққа түсінікті ету үшін кең мағыналы, астарлы *салса бантап* деген тіркесті *обучить* деп аударған [5]. *Обучить* деген сөзді қазақшаға аударатын болсақ *оқыту; үйрету* деген мағынаны білдіреді. Яғни *салса бантап* деген сөз бен *үйрету* деген сөз бір-біріне мағынасы жақын десек, қателеспейміз. Бұл алғашқы өлең жолдарында М.Адибаев *қыран бүркіт* деген сөзді жалпылама *птицы (құстар)* деп аударған. Екінші жолға қарасақ, түпнұсқада баяндауыш сөздерді аудармашы анықтауыш сөзге айналдырып, сөйлемді жолма-жол аудармай, түсіндіру сөздерін қосу арқылы сөздердің орнын ауыстырған. Мысалы: *Жұрт жүргой күйкентай мен қарға сақтап* деген өлең жолы *Есть в народе такие, что держит ястребов и ворон* деп, мағынасын түпнұсқамен сәйкес аударған. Түпнұсқадағы үшінші жолда тек қыран туралы суреттесе, ал аудармашы *орел или беркут* деп екі құстың атын атаған. Сондай-ақ *лишь (тек қана)* деген сөзді қосса да, мағынасын жеткізіп, тура бейнелеп отыр. Төртінші жолда аудармашы *екі жақтап* деген сөзді *выпустят* деп аударып, сөздің алмастыру тәсілін қолданып отыр. *Екі Жақтап пен выпустят (шығарады)* деген екі сөз бір-біріне ұқсамайды. Ең маңызды айырмашылықты көріп отырғанымыздай, аудармашы *орла оставив с носом* деген фразеологизмді қолданған. *Оставив с носом* деген тұрақты сөз тіркесін ашып айтар болсақ, *Дурачить, обманывать, оставлять ни с чем – ақымақ қылу, алдау, түксіз қалдыру* – деген мағынаны білдіреді. *Орла оставив с носом* деген сөздің мағынасы түпнұсқадағы жетінші қатардағы

Өзі алмайды, не бүркітке алдырмайды,
Күні бойы шабады бос салақтап

деген өлең жолдарының мағыналары бір-біріне жақын келеді. Көріп отырғанымыздай аудармашы төртінші жолдың орнын ауыстырып аударған. *Екі құсын екі жақтап* деген жолды аудармай тастап кеткен.

Қорытындылай келе, аудармашылар өзінің түсінгендері бойынша аударғанымен, тек Б.Момышұлы мен Татьяна Рапопорт аудармасы түпкі мағынасын жоғалтпай, барынша түсінікті етіп жеткізген. М.Адибаев бірнеше сөздер қосып, барынша түпнұсқаны түсінікті етіп жай сөйлемдермен жеткізуге тырысқан. Асылнұсқаны орыс тілге аудару барысында лексикалық, семантикалық жағынан көптеген өзгеріске ұшыраған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://kk.wikipedia.org/>
2. Abai.kaznu.kz
3. <https://books.google.kz/books>
4. <http://lib.kstu.kz/>

